

смерть, атомний цвинтар (кладовище). Пор.: Не винен я, що все те сталося,/ Що розкололась неба твердь,/ Що в золотом покрити галузь/ Ми атомну впустили смерть! (Д. Павличко); *В чорні могили на батьківське поле/ Згубні пакунки надходять здаля./ Та розкошує селянство довкола:/ Атомний цвинтар — це ж вільна земля!* (М. Руденко); *Та не дійду й до зама —/ Де вже продертися вище?../ Рідна землице-мамо!/ Атомне кладовище* (М. Руденко). Уперше з'явившись у мовостилі М. Руденка, цей образ став символом тридцятикілометрової зони відчуження.

Книжна фахова лексика, терміни — важливий мікрокорпус словника чорнобильської поезії. Входження у структуру поетичного вислову, «приживлення» наукових понять у художній мовній практиці супроводжується розширенням їхніх зафіксованих у загальномовному словнику значень, закріпленням новітнього — аксіологічного, емоційно-психологічного — змісту. Відповідні стильові процеси відбивають життєвий та мовний досвід, набутий українцями після катастрофи на ЧАЕС, і відрізняються від практики засвоєння наукових термінів у мовотворчості шістдесятників.

Ганна Дядченко

СЛОВО-ОБРАЗ СЕРЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Уживання слова-образу *серце* в національній словесності має давню, закорінену в народній пісні традицію і пов'язане з емоційністю українців. Адже, на думку дослідників — етнолінгвістів, літературознавців, етнофілософів, «специфічними рисами української світоглядно-філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок “голови”, але жагучий поклик “серця”» (І. В. Бичко).

Слово-образ *серце* — одна з ключових лексем у сучасному словнику поетичного портретування людини, передусім опису її психоемоційних станів, переживань тощо: «українці здавна вважали, що в серці зароджуються і перебувають кохання, туга, страх, віра» (Л. В. Кравець). Тому природною є активна сполучуваність іменника *серце* з назвами позитивних, присмних (*спокій, любов, ніжність, радість, щастя*) і негативно забарвлених почуттів та психологічних станів (*тривога, біль, втома, туга, жаль, страх, гнів, каяття*) у структурно й семантично різнотипних тропеїчних конструкціях.

Найбільш «нейтральна» ознака психоемоційного стану людини — *спокій*: *спокійні душі наші і серця спокійні!* / *напевно, ще спокійніші у нічному місті наші кроки* (В. Квітка); *І чути нічого не хоче, бо серце!* / *Повільне й глибоке і тихе, як ночі* (В. Квітка). У поетичній мові кінця ХХ — початку ХХІ ст. такі слововживання — епізодичні. Значно частіше фіксуємо метафори, у яких динамічність переживань ліричного героя передають дієслівні описи, пор.: *Гнало серце нагаями, / відпустило. / День такий* (М. Розумний); *На чорне згарище дощу садів / Мій Білий Лебідь самотою сів. / В глибинах Часу / спопеліє й він. / І б'є на сполох серце, / наче дзвін* (Л. Ромен). Поєднання іменника *серце* з дієсловами *бити, знати* створює образний зміст 'хвилюватися, тривожитися'. Важливо, що така семантика характерна для мовотворчості представників різних поетичних поколінь — сімдесятників (Г. Чубай), вісімдесятників (Л. Ромен) і дев'яностників (М. Савка, М. Розумний, В. Квітка).

Із широкого спектру інтимних переживань людини найвиразнішу кореляцію з образом *серце* формує почуття *кохання, любові*. У мові цей зв'язок відбивають усталені вислови, фразеологізми, поетичні фразеосполуки, численні асоціативно-символічні узагальнення: «серце символізує любов» (В. В. Жайворонок).

Авторські поетичні описи *любові, кохання* із стрижневим образом *серце* — це передусім дієслівні метафори: *О Слово це, збудись!! Кохане серце хай спізна! Любові чисту Пісню!* (Л. Ромен); *Ідуть дощі / крізь душу, / крізь вікно, / А серце! від любові пламеніє* (Л. Ромен); *Світає! / Сходить серце в Світ Любові!* (Л. Ромен); *В серцях любов знаходить сховок —*

Сад-розмальовку між картонних стін (Н. Федорак). Асоціативні співвіднесення *любов — світло, кохання — полум'я, любов — пісня* традиційні для національної поетики. Це своєрідна індивідуальна норма мововираження, яке А. Гризун називає «посткласичним». Із літературного покоління дев'яностників до такого посткласичного типу тяжіє Людмила Ромен.

Знакова для художнього показу *кохання* епітетна словосполучка *закохане серце*. В ідіостилі М. Влад вона актуалізована у складі розгорнутої антитези: *Закохане серце народжує світу скарби, / А серце спустошене — ніби розбите корито*. Ймовірно, що семантика порівняння *серце спустошене — ніби розбите корито* мотивована загальнономовним фразеологізмом *біля розбитого корита* — «без того, на що розраховував, на що сподівався, чого домагався і т. ін. хто-небудь» (ФСУМ, 1, 390).

Семантичний розвиток слова-образу *серце* пов'язаний із вербалізацією почуття *радості*: *Чи зігрівав кого? / Чи сам холонув? / Сьогодні ж, серце, радістю займись!* (Л. Ромен); *В серці буяє весела весна, / Спогади сиплять / квітками розмаю* (С. Передрій).

Крім метафоричних описів емоцій, які характеризують людину ситуативно, номінація *серце* залишається ключовою у портретуванні рис характеру, внутрішніх якостей тощо. У таких образах домінують семи 'щирість', 'відвертість' (*Зорини-очі, щире серце — / Мила! / Себе життю віддати — / Смілива!* — С. Пантюк; *А бджола / це на крилах, / це збирає меди. / Тобі серце відкрила* — Л. Ромен), 'доброта' (*І вишнево вибухне вічність / із сердець, / добротою сповнених — / щовесни цвістимемо / зі своєю землею* — В. Кордун), 'вірність' (*Хто вірність в серці пронесе, благи!.. Не заметуть того ні смерті, ні сніги* — Л. Ромен), 'уважність' (*Уважне серце так потрібне... / Людських надій — найвищий строк* — Ю. Андрухович).

Змалювання позитивних почуттів і прагнень ліричного героя часто мають в основі асоціацію *серце — світло*. В українській поетичній традиції, яку в багатьох аспектах продовжує й мовотворчість сучасних авторів, ця асоціація мотивує генітивну метафору *світло серця*, дієслівну метафору *серце світиться*, а також оказіональне слововживання *променіти світлосерцем*: *Ходімо до світла двох сердець, / ходімо до найнадійнішого*

схову (В. Рубан); *Не дай світло серця вітрам остудити, / Дай Віри-Надії любити і жити!* (Л. Ромен); *Я світлосерцем хочу променіти* (Л. Ромен); *В серці світять зорі!! Надсвятковий вечір!! Хочеться літати!* (Л. Ромен). Кількісну перевагу цих метафор у мовотворчості Л. Ромен пояснюємо належністю авторки до неофольклорної течії у сучасній поезії.

Виразний контраст до таких образів становлять художні інтерпретації *серця* в мовостіях В. Махна та Н. Нежданої: *світиться серце — як гасова лампа пивбару/ піниться пиво і кров закипає у жилах* (В. Махно); *Димлять недопалками в попільничках/ Серця напівзатяжками погашені* (Н. Неждана).

Для аналізованої поезії характерна естетизація позитивних емоцій ліричного персонажа за традиційним асоціативним напрямком *серце — квітка*. У текстах її засвідчують епітетні сполуки (*я вберу із цілого світу на скалки потрощені/ відчай і страх у своєму сьогодні болюче розквітлому серці* — В. Кордун), генітивні метафори (*На квіт серця (тобі лиш палало!)/ Терня снігу насипав сповна* — Л. Ромен), предикативні метафори (*Цвітуть тюльпани, / Жевріють півонії, —/ Це ж точно так і серце розцвіло.../ Як сотні літ тому* (М. Влад), метафори-ідентифікації (*Від забуття хай тебе береже/ Квіт мого серця —/ червона рута* — С. Передрій; *Краса й Любов поняття вічні, / Я серце маю — квітку із вогню!* — Л. Ромен), порівняння (*А чи, може, ти забув у мене серце?/ Он воно — тюльпаном за вікном* — М. Влад). Показово, що авторські описи *серця* як *квітки* супроводжують емотивні значення — ‘радість’, ‘щастя’: *Радосте, юна сестричко, вітай цих/ натомлених гостей, / Хай зацвітуть їм серця серед святої зими* (К. Москалець). Їх контекстна семантика апелює до фразеологізму *розквітати серцем* — «пройматися радістю, щастям» (СУМ, VIII, 693).

Показове також уживання лексеми *серце* з носіями сем ‘біль’, ‘втома’, ‘смуток’, ‘туга’, ‘жаль’, ‘страх’, ‘гнів’, ‘каяття’ тощо.

Із реалізацією мотиву *болю*, який у сучасній поезії належить до домінантних (Л. В. Кравець, Г. М. Сюта, Т. А. Єщенко), пов’язана генітивна метафора *біль серця*, що за значенням співзвучна із загальномовним висловом *серце болить* — «про почуття великого жалю, туги, журби» (СУМ, I, 214). В аналізованій поезії вона вживається як традиційна формульна сполука

(*Я все життя любовю виміряю, / Мій рідний краю, / **серця мого біль!** / Пробач, що я все / рідше поспішаю / Дороги розмотать тугий сувій* — О. Гураль) або ж модифікується, трансформується (*Голос мого **серця** — струни болю* — Л. Ромен).

Часто мотив *болю* реалізують сполуки слова-образу *серце* з дієсловами (*болить, щемить, кровоточить*), дієприкметниками та прикметниками відповідної семантики (*зболене, виболене, змордоване*). Пор.: *серце заболить, заб'ється, залється в тузі, / запалиться, застудиться, замре* (Л. Голота); — Два світляні мечі твоє **протнули серце**, — / говорить ворожбит при полум'ї свічі. — / Двосічна їхня сталь. **І кровоточить серце** (Л. Голота); *Пішов... / І хурделиця слід завіва, / І серце щемить, як занедбана рана* (П. Гірник); *скинешся з ляку — то ж **серце-психолог / розщемілось** — не дасть заснуть* (А. Цвіт); *Моя печаль, жали мої і біль / відлунюють у виболенім серці* (П. Мовчан). Емотиви *сльози, біль, семи 'холод', 'отрута'*, актуальні для епітетних характеристик *повне сліз, повне холодом ртуті, зболене, виболене* щодо дистрибута *серце*, акцентують увагу на нестерпності почуттів. Такі образи — одна з ознак ідіостилію Людмили Ромен: *Шарпа вітер, мов чужі, холодні плечі. / Відлітаю в Дош. / А серце так щемить; Рвуть Душу України зайди, / Кричить у Світ корінням Ліс! / Якщо обох Їх тихо зрадять — / Щемить як серце, повне сліз!; Серце щемить... / Повне холодом ртуті. / Стукає в скронях: / як бути-минути?; Я Слово гостре / І серце зболене Вам піднесу.*

Семантику *болю* вербалізують також контекстні поєднання іменника *серце* з негативно конотованими лексемами *мука* («страждання, зумовлені фізичними болями, душевними переживаннями тощо» — СУМ, IV, 824), *пекло* («перен. Нестерпні, жахливі умови, обставини» — СУМ, VI, 438). Наприклад: *Тобі всміхнеться далечинь розлук. / І знов душа чеканнями потята, / І знову **серце у полоні мук*** (А. Гризун); *Хто має **пекло в серці**, той чужих / не може знести радостей* (Н. Білоцерківець).

Етномаркованими є метафори *болю*, в яких експресивний зміст лексеми *серце* визначають її контекстні зв'язки з народнопоетичним символом *терен*. Він «належить до мовно-естетичних знаків української культури, його використання в метафорі є своєрідним маркером українськості» (Л. В. Кра-

вель). Уживання в контексті цієї етноконотованої номінації підтверджує розвиток фольклорних мотивів у поезії Л. Ромен та Л. Голоти: *Мовчимо./ Вростає терням в серце/ Дош./ А сльози — смальти на щоці* (Л. Ромен); *Князю Чорний Місяцю, очі твої черлені/ серце моє співають../ не жени його, босого, гострими тернями./ не плоди у нім туги* (Л. Голота).

Значення 'душевний біль' властиве означальним структурам із одиничними дієприкметниками та дієприкметниковими зворотами *розкраяне, розбите, роздерте* (пор. Словник епітетів української мови. — С. 306), *побите камінням, зранене снігом-холодом*. Пор.: *Не запитуй у блудного сина./ Де межа його мандрів — хто зна?! Як до краю дійде — Україна./ І в розкраянім серці — вона* (В. Крикуненко); *В розбитім серці Чорний Лебідь самоти* (Л. Ромен); *за усі свої смерті/ за побите камінням серце/ Я ДЯКУЮ* (Л. Ромен); *Ой гаряча жаринонько./ на маленькій долоньці./ Загорну тебе в жменьку я./ віднесу до коханого./ Відігрій його серденько/ снігом-холодом зранене* (Л. Ромен). Сема 'холод' в останньому прикладі — це маркер відсутності кохання, що опосередковано апелює до семантики фразеологізму *холодне серце* — «позбавлений запалу, пристрасті хто-небудь» (СУМ, XI, 119). Цей напрямок метафоризації розвивають образи *серце крижане, в серці крижина, в серці зима*, зокрема й авторське оказіональне слововживання Л. Ромен *крижиннортутно в серці: Хай розбудить голосом пророчим/ громовиця серце крижане* (П. Перебийніс); *Сльози пекучі запалюють тишу./ Потяг вже суне/ по серцю/ крижини./ Ось мій вагон/ у пустельну країну* (Л. Ромен); *Мов гори з літака — узори на вікні/ Мороз повимальовував химерні./ Була колись така і я, як ліс в тіні./ Як ліс, як праліс наш у золотім вогні./ Тепер на серці сніг —/ Усе під ним завмерло* (М. Влад); *Думки чадять під сонцем літа, а в серці — змучена зима* (А. Стеценко); *І очі —/ з ранку —/ погляд неба зимний-зимний./ Крижиннортутно в серці./ Як крижинно в Світі?!* (Л. Ромен).

Значення душевного болю, переживання виражають також метафори в яких номінація серце поєднується з носіями семи 'вогнь': *Цвинтар. Ворота звичайні./ За огорожу зайду./ Мама лежить в передкрайнім./ тато — у крайнім ряду./ Сонце. Нічого не бачу./ В серці розпечений шов* (О. Вертіль); *В якого*

дерева мені питати тіні?/ Із джерела якого воду п'ють?/ Я в затінях поплямував сумління,/ а **серце, як розпечене, горить** (П. Мовчан); кричу коли треба мовчати — і б'юсь наче риба/ об лід об грати — що стискають груди — де/ **серце неначе болід жарить** — і його не остудиш (А. Цвіт).

Протиставлення ознак *холодний* — *гарячий* у стилістичній фігурі антитези посилює експресивність змалювання почуттів: *Сміюся одним оком, іншим плачу,/ у півуста хвалю, у пів... хулю,/ то **серце** — **крига**, то — **як жар гаряче**,/ тим — проклинаю, а ось цим — люблю* (П. Мовчан).

Номінація *серце* — це також компонент образів, які естетизують стани:

- втома: *Велике **втомлене серце** ніколи не забуває/ За наші дрібні, сплакани душі..* (О. Лишега); *Хто навчить, нарешті, не втрачати,/ Хто отямить **стомлені серця**?* (П. Гірник); ***Стома серця**, осінній мій саде,/ Листопаду замрії густі* (Л. Ромен); *Мій віриш — мій дім, з дороги зустрічай/ усіх, а більш, хто **серцем утомився**.* / Їм, як мені, бажання жити дай,/ щоб кожен з них душею відігрівся (Л. Грицай);

- смуток: *Не подужає серця колишня печаль вікова./ Але й **серце не здужає смутку*** (П. Гірник);

- туга, жаль: *Князю Чорний Місяцю, очі твої черлені/ **серце** моє спивають, що скулилось в мені,/ **не плоди у нім туги** — **причинної, стеряної*** (Л. Голота); ***серце** заболить, заб'ється, заллється в тузі,/ запалиться, застудиться, замре і,/ протягом перейняте,/ **згада космічний вітер, що приніс/ його жалі на цю маленьку Землю*** (Л. Голота);

- гнів: *останній **гнів/ закипає в моєму серці*** (М. Розумний).

Опис мінорних почуттів часто супроводжується появою в контексті експресем 'сльози', 'плач': *я **серце** сонцем скупане/ несла мій пане [Л. Р.]/ (**сльозою гарячою крапане**)* (Л. Ромен); *Сиджу і плачу, аж німіють стіни./ **Ще не ридало серце так жіноче.*** / З життя zostались попіл та руїни,/ .. Мовчить і **плаче серце серед ночі** (О. Рутецька). Прикметно, що більшість слововживань із семою 'плач' зафіксовано у жіночій поезії.

Продуктивне з погляду метафоротворення також асоціативне співвіднесення *серце* — *птаха*: *А страх **серце-птаха**/ Як оті віднайдуть, перетворять на камінь/ Із камінчиками очей люди*

(Н. Неждана); *Ти пішов. Швидше. Майже побіг./ Моє серце, як птаха, знялось./ А мені залишився поріг* (М. Влад); *заб'ється серце птахом молодим,/ зав'ється в стеблах, день тамусьльози,/ розчулений, закоханий до сліз* (М. Розумний); *В тісних обіймах пролітають ночі,/ А серце б'ється загнаним пташам* (І. Сердюк).

Генетично з асоціативним співвіднесенням *серце* — *птаха* пов'язані образи *крилате серце, розкрилене серце, летіти серцем, крила серця* тощо: *Серце ж віддає споконвіків/ Вільні крила за ярмо кохання* (М. Влад); *І розкрилене серденько/ в моїм небі скупається!* (Л. Ромен).

Виразно окреслений у мові сучасної поезії образний парадигматичний ряд *серце* — *музика*. На цій основі постає прикладкове утворення *серце-скрипаль*, генітивна метафора *пісня серця*, перифраз *бубон у грудях* тощо: *Я одягну вінок із кристалю/ Й зламаю нігті, деручись угору.../ Але дозволю серцю-скрипалю/ Тужити і оплакувати горе* (А. Стеценко); *Тугі дощі завісою із неба,/ Пливе холодне сіре полотно,/ Та очі все визорюють для тебе/ Єдину пісню серця все одно* (Л. Ромен); *Заповною легені дощем нового дня./ Серце вистукує ламані джазові ноти/ на барабані душевного бризу* (Д. Омельчак); *Білим ягням залишу грунь і присліп./ Коникам сивим сіно срібне залишу./ Бубон у грудях перекидає дріб/ в тишу* (В. Герасим'юк).

Про людину без почуттів українці кажуть: *має кам'яне серце*. Це слововживання зафіксоване і в етнолінгвістичних довідкових виданнях (В. В. Жайворонок), і в академічному тлумачному словнику у варіанті *кам'яне (камінне) серце / серце з каменю (з каміння)* — «хтось дуже жорстокий, бездушний» (СУМ, IX, 144). Таке узуально закріплене значення контрастує із семантикою індивідуально-авторських метафор, де асоціація *серце* — *камінь* набуває оказіонального позитивного забарвлення: *І лиш тоді людину вперше у собі відчуєш,/ Коли в тобі заб'ється серця теплий камінь* (С. Жадан); *повернула/ безсердечному/ щось у груді/ хоч і кам'яне/ але все ж тепле* (В. Цибулько).

Образ *серце з воску* (варіант *воцане серце*) — своєрідний контекстно-фразеологічний антонім до сполуки *кам'яне серце*: *У панни Ганни серце з воску/ її покривдити так просто:/*

гарячий погляд, наче стріль, / її вражає звідусіль (П. Мовчан);
О невблаганна, панно Ганна, / **воцане серце** моє тане... / За
кожним віддихом летить / кохання мить (П. Мовчан). Пор.
словникове значення фразеологічної одиниці *серце з воску* —
«хтось дуже легко піддається якомусь почуттю, потягові тощо»
(СУМ, IX, 147); «у кого-небудь м'які, податливі вдача, харак-
тер» (ФСУМ, 2, 795).

Мовомислення авторів у кінці 1980 — на початку 1990-х
років засвідчує відхід від емотивної й тяжіння до предметної
семантики. Цю тенденцію засвідчують зіставлення *серця* з не-
живими предметами або ознаками неістот. Поєднання лексеми
серце з побутовизмами *слоїк меду, жовнірська бляха* руйнує
традицію сприймання образу *серце* як одиниці високого по-
етичного регістру: *і янголиця білолиця / спинила жестом / воза
на краєчку кручі / і з краю кручі **серце** підібрала / **холодне і про-
зоре** наче **слоїк меду*** (В. Цибулько); *Ти встиг. Ти усе зрозумів
і зумів, / Шліфуючи **серце, як жовнірську бляху*** (С. Пантюк).

Поетизм *серце* — активна одиниця словника сучасної укра-
їнської поезії, ключова лексема у мовних описах емоційно-пси-
хологічного портрета людини у найширшому вияві почуттів та
станів (*кохання, любов, радість, щастя, тривога, біль, втома,
туга, жаль, страх, гнів* тощо).

Тетяна Кальченко

ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ БІБЛІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЛІРИЦІ І. РИМАРУКА

Кожна національна культура є часткою загальносвітового
культурного досвіду, вона вбирає в себе цей досвід, пов'язані
з ним стереотипи, зберігаючи при цьому елементи культурної
ідентичності, певні культурні зразки (О. О. Селіванова). До них
належать культурні настанови (забобони), культурні цінності,
культурні норми (традиції, звичаї, ритуали, обряди).